

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й НАЦІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ: ДИСКУРСИ ВЛАДИ ЩОДО ІСТОРІЇ

Статтю присвячено державним дискурсам про «національну історію» перед, під час і після Першої світової війни. Головну увагу в даному контексті приділено практикам інституцій влади з ушанування «спільного минулого», а також впливові цих практик на національні ідентичності.

Ключові слова: націоналізм, національні ідентичності, «спільне минуле», традицієтворення, пропаганда.

Постановка проблеми. Головне питання цієї статті – відбиток Першої світової війни на національних ідентичностях: як європейських, так і тих, що постали в інших частинах світу. Нижче ми виокремимо декілька тем, котрі, на наш погляд, є особливо важливими в указаному контексті.

Почнемо ж із такої констатації: будь-яка з ідентичностей, що фігурують як «національні», має тривалу історію. Її початок і розвій у різних спільнотах може бути відмінним; проте, кожен випадок уподібнює спільна для них риса: нації й їхня свідомість завжди еволюціонували під впливом політичних процесів. А вони в першій чверті ХХ ст. виявилися неодмінно пов'язаними з «Великою війною».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Велика війна», що, як очікували, покладе край усім війнам, зруйнувала імперії й призвела до появи низки нових державних утворів. У багатьох трактуваннях саме вона поклала край Старому порядку, почавши справжню Модерність [Див.: 1, 1–15; 2, 55–57; 3, 129–130]. Наслідки Першої війни спричинили війну Другу, а система міжнародних відносин, яка виникла після цієї останньої, існує й тепер. Отже, якщо мова йде про ідентичності саме «сучасні», то такими їх (значною мірою) зробили 1914–1921 рр. – тобто, власне Війна й повоєнні події (включно з революціями, внутрішніми конфліктами, іноземними інтервенціями та спробами облаштувати нову структуру світової політики).

Виклад основного матеріалу. У європейських країнах цього періоду маси трималися «національних» ідентичностей цілком свідомо. Щоправда, основою для них був матеріал давніший – насамперед, ідеї, уявлення й символи, які за попередніх віків сповідували головним чином верстви елітні й освічені. Від кінця ХІХ ст. згаданий матеріал адресували вже набагато ширшій аудиторії – всім громадянам. Така адресація, своєю чергою, формувала колективну свідомість. А вона, як надбання «загалу», вбирала в себе ті ідеології, погляди й емоції, які визначають існування націй та національних держав і сьогодні.

Ідеї й ідеології мали авторів – суспільно-політичних гравців, спраглих утримати владу або ж виправдати власну політику. Для цього вони потребували підтримки з боку різних соціальних груп – тих, що, разом, могли репрезентувати суспільство чи «загал». Тому політичні формули майже завжди апелювали до колективних ідентичностей; у першу чергу, до «спільного минулого» чи «славетних предків». Такі посилення породжували в суспільстві емоційну реакцію, й вона забезпечувала впливовість дискурсів про спільноту – насамперед, про «народ» або «націю».

Далі ми оглянемо декотрі з дискурсів такого типу саме в стосунку до Першої світової війни. Про причетні дослідження й публікації буде сказано в межах даного огляду. Головну увагу ми приділимо інституціям влади й тому, як вони апелювали до «національного» минулого напередодні 1914 р.

Теоретична база для такого аналізу є потенційно широкою; зокрема, якщо зважити на доробок європейських філософів у другій половині ХХ ст. Поміж них відзначимо Мішеля Фуко – одного з чільних представників французького постмодернізму. Саме темі війни він відводив особливе місце в установленні «біополітики», тобто контролю влади над людиною як біологічним видом. У курсі лекцій «Суспільство має бути захищеним» (Колеж де Франс, 1975–1976) Фуко, поряд із іншими сюжетами, розглянув розвиток владного дискурсу про війну та його вплив на колективні ідентичності; передусім, на уявлення про спільноту як «расу». На прикладі Західної цивілізації даний процес показано в тривалій

перспективі – від Ранняго Середньовіччя до доби нацизму й соціалізму. Війну за Модерності (себто за періоду, який нас цікавить) названа робота характеризує так: «...Яким ще способом можна було воювати з ворогами, коли на мільйони залучених до цього громадян очікувала смерть (а саме це й стало правилом починаючи з XIX ст.)? Таку війну вможливила лише активізована тема расизму. Після того, як ця тема набула сили, війна мала дві мети: вона повинна була не лише подолати політичного супротивника, але й знищити ворожу расу: ліквідувати біологічну загрозу, яку становлять для “нас” “ті люди”... Надалі війну бачитимуть як щось, що, завдяки знищенню раси ворогів, може зробити “свою” расу кращою... або посприяти расовому відновленню: “Те, що дедалі більше наших загине, зробить нашу расу лише чистішою”» [4, 257].

Наведена характеристика здається однією з вихідних для оцінки Першої світової війни; насамперед, коли мова йде про спроможність держав-учасниць мобілізувати безпрецедентну кількість своїх підданців. Окрім діяльності власне апарату держави, здатного організувати мобілізацію, ми маємо говорити тут і про те, яким чином маси в одностроях були мотивовані воювати. Ключове питання в цьому зв'язку стосується різних типів націоналізму, поєднаних із імперськими ідеологіями.

Міркування з указаного приводу також потребуватимуть теоретичного підмурку. Для цього, на нашу думку, найкраще пасують дослідження сучасних теоретиків націоналізму. Зокрема, тих, котрі доводять: національні ідеології й ідентичності сьогодення – це продукт етнічного, культурного й політичного життя за передмодерного часу. Із-поміж таких авторів згадаємо британського соціолога Ентоні Сміта, його іспанського колегу Хосепа Льоберу й американського історика Джона Армстронга. Вказані дослідники, окрім іншого, відстежують, як середньовічні й ранньомодерні інститути влади конструювали дискурси про «націю»; в тому числі про її «національну історію» [5–9].

У стосунку до Першої світової війни такий аспект має вагоме значення; адже він показує, що, станом на 1914 рік, політична практика використовувати «спільне минуле» пройшла кількасотрічну еволюцію. Один із першорядних методів у її межах – поєднати дві теми: тему історії й тему війни. Вже згаданий тут Ентоні Сміт наголошує на цьому методі у своїй праці «Культурні основи націй: ієрархія, заповіт, республіка». Розглядаючи націоналізм як світську релігію XIX й XX ст., він твердить: «Культ бойових дій і національних жертв – із боку індивідів і мас – став для республіканської нації джерелом життєвої сили, завдяки якому можна було постійно збадьорювати конкретні спільноти та їхні громадянські релігії, перетворюючи поразки й вади в перемоги й тріумф» [10, 197].

Термін «республіканська нація» цитований автор уживає не лише стосовно республік. Згідно з його схемою, майже всі національні одиниці Модерності набули «республіканських» рис, замінивши таким чином «нації» попередніх періодів; а саме «ієрархічні» (тобто ті, що існували в Європі за Середніх віків) і «нації, засновані на заповіті» (ті ж спільноти, але за ранньомодерної доби). Іншими словами, вшанування війни як частини національної історії, було, відповідно до наведеного погляду, звичним для імперських «великих держав» ще перед 1914 р. Коли ж дійшло до війни Світової, цю тему використовували й далі, але з іще більшим пропагандистським завзяттям. Про таку пропаганду йтиметься нижче, а поки що наведемо ще одну думку Ентоні Сміта про уславлення воєн у «національному минулому». Щодо цього питання він пише: «Культ Славетного Вчинку не обмежувався, звичайно, республіками й громадянськими націоналізмами. Після різанини Першої світової війни чимало британців відчували потребу в постійному вшануванні полеглих... Але в цьому аспекті Британія дотримувалася прикладу Франції та інших країн – після демократизації своєї колишньої ієрархічної й заснованої на заповіті нації. Саме громадянсько-республіканський різновид націоналізму допоміг створити символи й церемонії вшанування полеглих патріотів республіканської нації й вів перед у вияві свого народного й світського характеру, створивши таким чином нову форму “цьогосвітньої” релігії, придатної для священної спільноти громадян, й таку, що її можна експортувати до інших майбутніх республіканських націй» [10, 12–15, 197–198].

Отже, мова тут йде вже про повоєнний (а точніше міжвоєнний) період. Проте, сама практика вшанування війни новою не була. «Велика війна» надала їй ще більшої ваги й іще більш масових проявів. Але принцип залишився незмінним: влада стимулювала дискурс

про минуле нації й її героїв, а маси своєю підтримкою остаточно перетворювали його на ритуал чи культ. Цей процес мав помітний результат: він поєднував почуття лояльності, патріотизму й ворожості до «інших». Указане поєднання, насмілимося заявити, й дозволило «великим державам» кинути неймовірну кількість людей у бойовисько. Лише якась частина із них зголосилася до війська добровільно. Решту ж мобілізували. Але навіть мобілізовані вояки були підготовані до солдатської долі невпинними посиленнями влади на національні історії й ідентичності. В переддень «Великої війни» такі посилення виявилися ефективнішими, ніж ідеї ненаціоналістичного штибу; зокрема, ті, які доводили, що європейський пролетаріат (незалежно від національної належності й громадянства) може відмовитися воювати.

Природу лояльності мас (постійно стимульованої з боку влади) розглядав, поряд із іншими проблемами, французький філософ, соціолог і теоретик міжнародних відносин Реймон Арон. У своїй праці «Мир і війна між націями» він зазначив: «Усі завдання, які ставлять перед собою держави, за різних історичних обставин, неминуче зводяться до одного з трьох факторів: до території, людей і душ». Щодо останнього фактору Арон додає: «Ні безпека, ні сила неспроможні пом'якшити амбіції спільнот: кожна з них прагне вивищуватися над іншими, щоб суперники визнавали її першість». Цей «дух» народів (читаємо далі) «оживляє діалектику насильства й доводить його до крайнощів, як тільки він поєднує свою долю з долею держави, тобто озброєної спільноти людей» [11, 94]. Чи це не слушна оцінка обох Світових воєн?

Звичайно, на європейських теренах спільноти відмежовували себе від інших спільнот ще за Раннього й Високого Середньовіччя. Це відмежування містило й ідею вищості над «іншими»; як, наприклад, у ранньофранцузькій епіці – жанрі, котрий, за словами відомого медієвіста Андреаса Гойслера, був демонстративно патріотичним від самої своєї появи. Франків (як найкращих і наймогутніших воїнів) ця поезія протиставляла всім іншим (особливо нехристиянським) народам [12, 351, 353]. Щось подібне можна бачити й у т.зв. національних хроніках XI–XIV ст. – творах, які були характерними для середньовічного історіописання в Західній і Центральній Європі. Його ознакою, як зазначає в своєму «Вступі до історії» Наталя Яковенко, було «протиставлення “нашого” (території, народу, держави) “чужому” – аж до переконання, що бог сприяє “нашій” стороні» [13, 70].

Упродовж ранньомодерного періоду таке протиставлення (як і висвітлення «історії» в цілому) поступово перебрала на себе держава. Її апарати, щоправда, взаємодіяли ще й із іншими гравцями в суспільстві – тими, хто мав інтерес у підтримці влади й, відтак, у розвоєві її дискурсів (саме ці гравці забезпечували успіх урядової пропаганди в тогочасних медіа й масовій культурі). Станом на початок Першої світової війни такі дискурси (надто, ті, що оповідали про минуле) були вже безповоротно одержавленими. При цьому вони стимулювали процес, що в XX ст. позначився вкрай вагомими виявами. Вказаним процесом стало «масове традицієтворення», як його назвав ще один провідний теоретик націоналізму – британський історик-марксист Е. Гобсбаум. Погляд названого автора нагадує формулу Р. Арона, згідно з якою всі держави (як парламентські демократії, так і династичні імперії Романових, Гогенцолернів і Габсбургів) сповідували перед «Великою війною» однакову філософію «прилагодженого макіавеллізму». Цей макіавеллізм (нехай, за Ароном, і слабший, ніж у Гітлера й Сталіна) означав міцний контроль владних апаратів у вимірі ідей і уявлень – за термінологією М. Фуко, в сфері «дискурсів істини», які влада продукує перш за все в стосунку до «спільної історії» [11, 282–282; 4, 24].

Е. Гобсбаум у цьому зв'язку зробив наголос на практиках, які в державах Європи набули усталеності ще наприкінці XIX ст. Йдеться про «винайдення публічних церемоній» – поєднання офіційних демонстрацій (які вшановували конкретні історичні події й річниці) з народними святкуваннями, феєрверками й вуличним танцями. У Франції такі врочистості проводили під патронатом владних інституцій від 1880 р., в Австро-Угорщині – від 1908, а в Російській імперії – від 1913 рр. Всі ці церемонії перед Першою світовою війною були символічно прив'язані до держави, а отже до монархії. Монархія, байдуже конституційна чи традиціоналістська, виступала як національний символ, із яким ототожнювали себе широкі маси – як учасники святкувань і як об'єкт пропаганди, підготовлений належним чином у межах освітньої системи [14, 324].

Тоді ж (наприкінці XIX й на початку XX ст.) з'явилися ще деякі новації. Поряд із випуском марок й подібної продукції з історико-патріотичною символікою, вони включали цілеспрямоване зведення публічних монументів. Дана політична традиція, як підкреслює Гобсбаум, була одним із досягнень тогочасних держав (подібно до решти універсальних політичних традицій, винайдених у вказаний період). Влада представляла для постійного огляду будівлі й статуї часто величезних розмірів – ефект, який мав вражати громадськість і спонукати її до роздумів на історичні теми. Передусім, ті, що стосувалися самої держави – наприклад, Франції як прадавнього утвору, що став Республікою; Німеччини як тисячолітнього Рейху, об'єднаного Бісмарком; або ж Британії як сполученого королівства, імперії й «Володарки морів». Таке споглядання, на додаток до величних річниць і офіційних парадів, супроводжували й дрібніші церемонії. Один із прикладів, який навів у цьому зв'язку Е. Гобсбаум, – заходи 1895–1896 рр., проведені в німецьких гімназіях, щоб ознаменувати 25-ту річницю франко-пруської війни. До зазначеної програми входила й хода хлопчиків-гімназистів, котрі крокували зі знаменами, оздобленими суто «тевтонським» дубовим листям. При цьому вони співали «Сторожу на Рейні» – «національну пісню», яка відбивала ворожість німців до Франції [14, 313–317, 319].

Беручи до уваги контроль модерної держави над освітою, такі ритуали в школах можна розглядати як ще один потужний елемент у дискурсі про «національну історію» й, одночасно, як пропагандистську базу для воєнних дій. Адже школярі кінця XIX й початку XX ст. стали тим людським ресурсом, що був мобілізований для «Великої війни». Їхні шкільні процесії під величними монументами «національним героям» полегшували роботу державної пропагандистської машини. Тим паче, що вона лише повторювала сигнали, відомі мобілізованим масам зі школи: їхня нація й держава – найкращі; за націю й державу потрібно воювати; вороги нації й держави мають бути покарані. Коли в 1914 р. держави-учасниці війни проголошували все це з пафосом, що відповідав воєнним обставинам, громадяни-підданці вже були навчені, як із належною лояльністю реагувати на владні заклики. Це тому, що публічні ритуали й публічні монументи кінця XIX й початку XX ст. були створені так, щоб виконувати конкретне завдання. Як підкреслює Ентоні Сміт, воно вимагало прищепити масам чуття релігійного поклоніння й піднесеності, аналогічні до почуттів, власних традиційним релігіям. Для цього (твердить той таки автор) були потрібні політичні символи, масові церемонії, героїчна скульптура й місця вшанувань. Завдяки їм маси засвоювали уявлення про «вічну долю» й «історичну місію» «своїї нації» [10, 199].

Ще перед Першою світовою війною державам удалося стимулювати це релігійне чуття патріотичного націоналізму. Бійня 1914–1918 рр. і її наслідки змінили політичну ситуацію в світі; зокрема, кордони й назви держав. Однак, старі й нові політичні утвори дотримувалися й далі тих практик, які влада використовувала до й під час війни. В багатьох випадках нові держави, що виникли на теренах колишніх імперій, адаптували методи імперських урядів для утвердження власного державного націоналізму. Повоєнні відзначення історичних подій чи вшанування національних героїв були не менш, а можливо й більш насиченими, ніж раніше. Монументів, які славили «спільне минуле», ставало дедалі більше, а прагнення вищості над іншими націями (й відтак відчуття ворожості до них) продовжувало визначати настрої в повоєнних спільнотах. Саме ці настрої, разом із дискурсами про історію, характеризували подальші політичні події, які й призвели до Другої світової війни.

Узагальнити викладене можна наступним чином. По-перше, перед Першою світовою війною інституції влади використовували дискурси про «спільне минуле», щоб забезпечити лояльність мас. По-друге, такі дії кристалізували низку практик, як-от проведення публічних церемоній, зведення монументів і створення масової культури, яка звеличувала б державу й націю. По-третє, це означало невпинну пропаганду «національної історії», активізовану державами в 1914 р. для мобілізації своїх громадян. 4) Після війни зазначені практики й дискурси про історію залишилися одним із головних інструментів влади, потрібних їй для контролю над масами.

Висновки. Тут можемо спитати: чому це цікаво для сучасності? Відповімо на поставлене питання так. Апеляція до національного минулого – це щось, що безумовно потрібне для колективної ідентичності. Але зазначена дія може виконувати як позитивну, так і негативну роль. Негативною ця роль є тоді, коли звеличення власної історії ототожнюють із

ворожістю до інших націй – почуттям, яке й стає в пригоді представникам влади для власного посилення. Саме це бачимо зараз у Російській Федерації, де численні історичні дискурси використовують, щоб виправдати агресивну й злочинну політику Кремля. Для України важливо, будь-що-будь, уникнути такого сценарію. Найкращим шляхом тут здається відмова держави від пропагандистської утилізації «спільного минулого». Вшануванням історії, позбавленим будь-якої ксенофобії, мають опікуватися діячі культури, митці, науковці й освітяни. Владним інституціям натомість слід спрямувати зусилля на те, щоб забезпечити належні умови для повноцінної діяльності названих категорій на користь суспільства. Вивчення ж владних практик, що постали перед Першою світовою війною й функціонували після неї, потрібне для того, щоб більш ясно бачити, до яких зловживань може вдатися держава в її відносинах із громадськістю.

Список використаної літератури

1. Mayer A. J. The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War / A. J. Mayer. – Verso, 2010. – 367 p.
2. Scott H. Diplomacy / H. Scott. The Oxford Handbook of the Ancien Régime [ed. William Doyle]. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – 583 p.
3. Martel G. Origins of the First World War: Revised 3rd Edition / G. Martel. – Routledge, 2013. – 196 p.
4. Foucault M. «Society Must Be Defended». Lectures at the Collège de France, 1975–76 / M. Foucault. – New York : Picador, 2003. – 310 p.
5. Сміт Е. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К. : «К.І.С.», 2004. – 170 с.
6. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
7. Smith A. D. Myths and memories of the nation / A. D. Smith. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 288 p.
8. Llobera J. R. The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe / J. R. Llobera. – Oxford : Berg, 1996. – 229 p.
9. Armstrong J. A. Nations before Nationalism / J. A. Armstrong. – University of North Carolina Press, 2011. – 448 p.
10. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
11. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К. : МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
12. Хойслер А. История и миф в германских героических сказаниях / А. Хойслер // Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 445 с.
13. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
14. Гобсбаум Е. Масове традицієтворення : Європа 1870–1914 рр. / Е. Гобсбаум // Винайдення традиції [за ред. Е. Гобсбаума й Т. Рейнджера]. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 445 с.

Одержано редакцією 12.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Ищенко Д.В. Первая мировая война и национальные идентичности: дискурсы власти об истории.* Стаття посвящена государственным дискурсам о «национальной истории», озвученным перед, во время и после Первой мировой войны. Основное внимание в данном контексте сосредоточено на возвеличивании «общего прошлого» институциями власти, а также на том, как такая практика повлияла на развития национальных идентичностей.

Ключевые слова: национализм, национальные идентичности, «общее прошлое», создание традиции, пропаганда.

Summary. *Ischenko D. World War I and national identities: state discourses about history.* The article is devoted to the state discourses on national history that were dominant before, during and after World War I. The main attention in this context is concentrated around the glorification of «common past», as well as the role of this practice in the evolution of national identities. The problem is actual for modern Ukraine. Nowadays the conception of proud of history must be created by scientists and professionals. State institutions with political accents must concentrate their powers to make conditions of working atmosphere. It is pointed out that studying of state practices that appeared before World War I and functioned after the war is necessary to make a clear point of view. It is also important to understand the relations and negotiations between state and society. The author comes to the conclusion that before the World War I state institutions used the discourse about past to provide them with loyalty of society. Such actions crystallized in practice of public ceremonies, building of monuments, creating of mass culture. After the war mentioned practices performed one of the state instruments to control society.

Key words: nationalism, national identities, «common past», invented traditions, propaganda.